

Dr. Mártonffy Marcell

**Biblikus hagyomány és történelmi tapasztalat
Pilinszky János esszéiben**

A Soá teológiai reflexiójához

Habilitációs értekezés
Tézisek

ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ – ZSIDÓ EGYETEM

Budapest

2018

Pilinszky János odafordulása a holokauszt felé Magyarországon páratlan jelentőségű történelemteológiai előmunkálatnak tekinthető: a nagyrészt ma is hiányzó „Auschwitz utáni” keresztény reflexió lehetséges kiindulópontjának, amelyet – létesülésének horizontszűkítő történeti szituációját is figyelembe véve – korántsem csak vakfoltjai tesznek összevethetővé a töretlen folytonosságként felfogott egyházi tradíció napjainkban is uralkodónak tetsző alakzatával. Pilinszky hatástörténeti jelentőségének megítélését ugyanakkor kezdeményező és közvetítő szerepének felismerése éppúgy joggal befolyásolhatja, mint az esszéinek – lírája tropológiai összetettségéhez képest – didaktikusan egyértelmű kijelentéseit érintő kritikai meglátások.

Értekezésem kiindulópontnak tekinti Pilinszky esszéisztikáját, s tágabb összefüggések feltárására is vállalkozik: a transzcendencia „mondhatóságának” és a keresztény hagyomány jelenkori továbbíródásának kérdését kettős, poetológiai és teológiai távlatban kísérli meg körüljárni.

Az első fejezet (*Botrány és elképzelt katarzis – Pilinszky teodíceája*) a közelmúlt irodalmi recepciójának bemutatásán, kiemelten pedig Kertész Imre Pilinszky-hivatkozásain keresztül közelít a költő publicisztikájához és poétiko-teológiai felfogásának kritikai áttekintését tűzi ki célul.

A második világháború után Pilinszky a katolikus hitvilág és az irodalmi modernség szintézisének feladatát összekapcsolja a tanú küldetésével: azzal a feladattal, hogy a háború végső szakaszában személyesen, hadifogolyként is megtapasztalt pusztítás konzekvenciáit beépítse a vallásos egzisztencia önértelmezésébe. A keresztény eszmélődés intenzitása és – ha nem is a teológiai rendszeralkotás igénye, de – a meggondolt hit következetes fogalomhasználata megértendő esemény, üdvtörténeti dramaturgia és morális töprengés összjátékának egyedi alakzatát teremti meg szövegeiben. Vélhetően a történelmi tapasztalat iránti „föltétlen engedelmesség” (*Egy lírikus naplójából*), a reflexió folytonosságában megragadható hűség az az értékmozzanat, amely Kertész Imre megemlékezéseiben is példaszerűvé teszi életművét. A koncentrációs táborok emlékezete mindkét alkotó szerint egy lehetséges kultúra alapító eseményét is megelőlegezi, legyen szó az Isten- és felebaráti szeretet kultúrájáról vagy „a Holocaustot túlélte erkölcsiség tragikus világtudásának” (Kertész: *Hosszú, sötét árnyék*) társadalmi és politikai aktualizálódásáról.

Pilinszky megközelítése a Soá tényét integráló kortárs keresztény teológiai kezdeményezések felől joggal tűnik meghaladottnak, mivel számos ponton kapcsolódik

a rossz üdvtörténeti *igazolásán* fáradozó klasszikus diszciplína, a teodícea diskurzusához. Az esszék nyelvi-szemléleti lehatároltságának bírálata sem feledtetheti azonban a keresztény történelmi emlékezet újraalapozására irányuló erőfeszítést. Magyarországon a vallási tradíció szignifikáns fejleménye, hogy az „igehirdető” Pilinszky a holokauszt emlékezete, a modern művészet és a teremtő tevékenységként elgondolt gyakorlat alkotta konstellációt kínálja fel egy önmagát teológiai és etikai centruma felől megújító és a kortárs kultúrával eleven párbeszédet folytató életforma alapzataként.

A második fejezet (*Szemlélődés, történelem, szolidaritás – Pilinszky esszéi és a teológiai hagyomány*) a teológia narrativitásából kiindulva törekszik összefüggést teremteni címének alapfogalmai között. Az elbeszélő emlékezet kognitív elsőbbségének hangsúlyozása a teológiában épp ezért nem „ad hoc konstrukció”, hanem közvetítő szerepet tölt be az üdvtörténeti tradíció és emberi szenvedéstörténetek között.

A művészetéről és a vallásról Pilinszky mint „közvetve összefüggő tartományok”-ról beszél, s noha vallja a különmű diskurzusok lényegi egységét, ezt az egységet nem az ideologikus egységesítés, hanem a különböző nyelvek egyenjogúsága nevében tartja elgondolhatóknak. Az újszövetségi jelképek poétikai megmunkálása ennyiben egy olyan kritikai teológiának is alapja lehet, amely a művészet és a – Pilinszky nézete szerint – megváltoztathatatlan műalkotás megértésére való törekvés irányát követve továbbgondolhatja a minden emberrel való közösségvállalás módozatait; azt a kommuniót, amely virtualitásában a művészi kommunikáció (mindenfajta szolidaritásmatematikát megelőző) adottsága.

Pilinszky gondolkodásának középpontjában a mindenütt idegen, de a teremtés egészében otthonos személyiség áll. „Evangéliumi esztétikája” etikai vetületében válik értelmezhetővé, mivel a költészet kísérleti valóságmegragadását kiterjeszhetőnek tartja a kultúra „alatti” világnak, a történelem névtelen szereplőinek s a kisajátított igazság története mint erőszak történet áldozatainak megértése és a jóvátétel utópián túli eszménye felé. E misztikus középpontú esztétika és etika egy olyan hitértelmezés konstrukcióját vetíti előre, illetve – a kortárs kezdeményezésekre tekintettel – támasztja alá, melyben az „Auschwitz utáni” szituáció észlelése egyenértékű a történelem konkrétumának a teológia logoszába való eseményszerű beavatkozásával, s ezzel összefüggésben a nem-azonosság tapasztalatának elfogadásával.

A harmadik fejezet (*Inkarnáció – Pilinszky művészeteteológiájáról*) alapállítása szerint Pilinszky az inkarnáció fogalmát egyértelműen az Újszövetség alapító eseményére

vonatkoztatja: az egyszeri történelmi fordulat emlékezetét mozgásba hozva és transzformálva törekszik az öntörvényűnek tekintett költészet teológiai relevanciájának felmutatására.

A többszörösen paradox kérdés – amelynek megvilágítása és talán megválaszolása Pilinszky teoretikus fejtegetések legbensőbb szándéka – az, hogy a megtestesülés egyszerisége miként épülhet be a költői beszéd időbeliségébe; s hogyan gondolható el a művészet szakrális funkciója abban a korban, amely felszámolta küldő és küldött kapcsolatának és általánosságban a vallásos művész küldetésének az üdvtörténeti elbeszélés töretlenségében megalapozott feltételeit. A művészet mint megvalósuló jelenlét vagy „tökéletesen szellemi természetű” beteljesítés imaginációja nem számol azzal, hogy az isteni (külön)valósághoz való felemelkedés „függőleges” transzcendenciája visszaíródik a jelentéslétesítő médium jelmozgásának „horizontális” transzcendenciájába.

Mindazonáltal Pilinszkynél teremtés és alkotás együvé tartozása az alapja annak a teológiai pozícióváltásnak, amely a keresztény üdvtörténet elbeszélését nemcsak a magyar irodalom, de a keresztény reflexió történetében is figyelemreméltó fordulattal a krisztusi megváltás teljességelvű reprezentációjának végidejében, az elbeszélhetőség megváltozott előfeltételei szerint teszi végiggondolhatóvá, a történet fókuszát pedig a *compassio* határtalan ökumenéjére helyezi át. Az inkarnáció e nagyobb kontextusban az emlékezés munkája.

A negyedik fejezet (*Katolikus historizmus és apokrif magánbeszéd – Teológiai törésvonal Pilinszky prózájában*) a „katolikus irodalom” megtört folytonosságában helyezi el Pilinszky prózáját. Amíg az egyházi modernizációs irányzatok irodalomesztétikai képviselője számára a két háború közti időszakban hibátlanul egészíthették ki egymást és fogalmazódhattak meg (keresztény) szerzőkkel és művekkel szembeni elvárásokként a nyugati vallástradíciók világképi jellemzői – a teremtett valóság egészét átölelő analogikus képzelőerő katolikus, illetve az Isten és ember végtelen távolságára feszülő dialektikus képzelőerő protestáns *proprium* –, a háború idején véghez vitt módszeres tömegpusztítás reprezentálhatatlan és azonosíthatatlan ténye alapján tette kétségessé a mennyei és földi harmóniák teológiai költészetét, és semmisítette meg az Istenhez emelő hasonlatok megvilágosító és megvilágosult teremtményi univerzumát.

Pilinszkynél a „költő és katolikus” embléma a viszonyítás kérdésességében az irodalom – s miként megnyilatkozásaiból kitűnik, általánosságban a művészet – egyházi

értelmezéstradíciójának megszakadását jelöli: az üdvtörténeti magyarázatok elnémulásának tényét és ettől kezdve a kinyilatkoztatás csupán „apokrif” szóra bírhatóságának eshetőségét. A katolikus irodalom hagyománya – mintegy a kánon, a múzeum és az emlékmű mintájára – „olyan értékeket állít középpontba, mint a kötelező jelleg, az önazonosság megformálása és az eligazítóképesség” (Aleida Assmann). E sajátosságoknak a katolikus identitáspolitika küzdőterén a Sík Sándor által felvázolt s az egyházi értéktradíció átörökítésének hordozóalapjául szolgáló irodalmi normarendszer mellett Schütz Antal történelemteológiai szintézise és Prohászka Ottokárnak a kultúra misszionáriusi meghódítását célzó igehirdetése felel meg.

A megkésett katolikus modernizáció élvonalának (kultúra)teológiai kezdeményezéseit a visszavonhatatlan cezúra egyértelműségével szakítja meg az üdvösség-eufóriát racionalizáló teológiai építmény alapzatának (metonimikusan) Auschwitz fogalmával jelölt megsemmisülése. Utána nemcsak hit és irodalom közös diskurzusa, hanem a keresztény teológia egésze is megtapasztalja az emlékezetét strukturáló elbeszélés újjáírásának, rendeltetése és feladata újragondolásának kényszerét. Pilinszky-nél a szenvedés magyarázatokat elhallgattató mértéke – egyben a teodícea megválaszolatlan kérdése – a művészet felekezeti determinációjának felszámolásával nyitja rá az alkotó nyelv modalitásait a határtalan szolidaritás bibliai „parancsolatára”.

Az ötödik fejezet („*A jóvátehetetlen jóvátétele*” – *Egy apória önfelszámolása*) tézise a következő: noha a haláltáborok megidézése alaprajz-értékű kozmikus látomást köszönhet Pilinszkynek, a Soá emlékezete joggal kérheti számon a költő valóságérzékelésében a tanúság történeti sűrűségét (Borbély Szilárd erre a zavarba ejtő vakfoltra hívja fel a figyelmet egy interjújában).

Pilinszky egyetemességre igényt tartó üdvtörténeti szimbolikájának terében az Auschwitz utáni – az Isten-kérdést a vallásos viszony felszámolásáig radikalizáló – teológia hangja is megszólal, de az egyedi sorsok végtelenjével való szembenézést felülírja az esemény szentségének negativitásában is erőtlennítő spirituális látomása, amint a szenvedés mértéktelenségét a szenvedés – történelem fölötti létmódjánál fogva óhatatlanul ideális – krisztusi mértéke. Amikor Pilinszky, etimológiai figurákat halmozva, a „megtestesítve megtestesülni” eshetőségét a „mozgatva a mozdíthatatlant” és a „jóvátéve a jóvátehetetlent” kifejezésekkel fokozza, szemléletmeghatározó toposza, a „mozdulatlan elkötelezettség” (*Ars poetica helyett*) már mintegy kísértetként tér vissza: az írás önmagára záruló, egyszerre kínlódó és tetszelgő aktusának s az ezzel együtt járó

felfokozott tudatállapotnak – egy kikényszerített, merőben immanens tapasztalatnak – az önreferens jelölőjévé válik. Miközben tehát befogadói nézőpontból azonosíthatatlan belső folyamatról ad számot, a rosszal vagy a még megváltatlan valósággal való konfrontáció mindent másnál hitelesebb eszközeként az elragadtatott szemlélődést kínálja fel. Pilinszky obszessziója, a szentség és a blaszfémia határán, óhatatlanul azt a keresztény gondolatformát idézi fel, amely nem a tömeggyilkosság vallásos emlékezetének katalizátoraként, hanem ellenkezőleg, a felejtés igazolásaként áll rendelkezésre a teológiai hagyományban: a jót feltétel nélkül véghezvinni képes isteni mindenhatóság magyarázóelvét.

E fejezet két esettanulmányt előlegez meg: Borbély Szilárd Pilinszky-kritikájának elemzését és Esterházy Péter *Egyszerű történet vessző száz oldal – A Márk-változat* című regényének értelmezését. A megváltáshit szemlélődő kiterjesztésének elvont konstrukciója Pilinszkynek az ikonná emelt auschwitzi fénykép „hátlapjára” írt versében olyan bizonyosságot erősít meg, amelyre Borbély Szilárd mint elsajátíthatatlan s egyúttal talán mint vállalhatatlan bizonyosságra emlékszik vissza és a megsemmisítő megőrzés gesztusával ír át. Ezzel párhuzamban Esterházy műve a költő verseiben és esszéiben elinduló reflexiót a jelentés viszonylagosságának, egyszersmind azonban a nyelven túlmutató hit mint látóhatár megroppant lehetőségének affirmációjával juttatja el végpontjához.

A hatodik fejezet (*Ikon és intertextus – Pilinszky teológiai recepciója az értekező Borbély Szilárdnál*) a Pilinszky és Borbély Szilárd művei közti megszakított folytonosság mibenlétének kérdését veti fel: hogyan alakul a „teremtő képzelet sorsa” a két alkotó között?

Borbély Pilinszky esztétikájának szisztematikus értelmezésével ellentétes módon ragadja meg keresztény hagyomány és történelem viszonyát. Nála Auschwitz nem megerősíti, hanem kihívja a mindenk helyreállításának hitében fogant teológiai sémát: elhelyezhetetlensége erősebb tény, mint az „objektív” vallási tétel helytállósága. A népirtásra nem elsősorban a horizontális történelmi sík és a történelemre „merőleges” misztikus intuíció kettősségét és e kettősségben a képzelet passzív önátadását előirányozva tekint, hanem a cselekvés jelenkori és jövőbeli lehetőségeinek kérdését állítja előtérbe. Amennyiben „a szenvedés keresztény emlékezete elővételező emlékezés”(J. B. Metz: *Szenvedéstörténet és megváltástörténet*), úgy ez az emlékezés nem a *visszamenőleges* jóvátétel imaginárius teljesítése, hanem a figyelem, a „virrasztás” *proaktív* működése az együttélés struktúráiban.

Ha egyrészt „Auschwitz, a megsemmisítő táborok a negatív teológia helyei, hisz a zsidósággal szembeni előítéletek teológiai következményeként szemlélhető a zsidó Jézus, ha úgy tetszik, »genetikai törlése« az emberi faj egészéből” (Borbély Szilárd), akkor, másrészt, a gyökeres Rosszat végleg jóra fordító Isten tapasztalati hiánya, a teológia jelentettjének távolléte a Távollévő jelöléseinek végtelen játékát, a tautológia egyfajta felszabadulását idézi elő a hagyomány újraírásának legkülönfélébb változataiban. A hitelvi kontroll ezzel együttjáró ellehetetlenülése ugyanakkor nem veresége a vallási kérdésmódnak – amely számára elsősorban az lehet botrány, hogy „a Teremtő autoritása” tehetetlen a gyilkosságra jogot formáló „Szuverén” hatalmával szemben. Hiszen miközben összefüggései „folyton felborulnak, átrendeződnek”, az ikonikus és liturgikus emlékezetű művészetelméletek utókorához továbbra is kihívást intéz „a zsidó–keresztény hagyomány által kitüntetett létezőként kezelt emberi testbe” való technológiai beavatkozás – jóllehet a veszélyeztetettség korábban ismeretlen mértékének felismerése már konfesszionális meghatározottságoktól függetlenül hívja párbeszédre a poétikai, etikai és teológiai diskurzusokat.

A hetedik fejezet (*A rossz kérdése Pilinszky után – Esterházy Péter Márk változata*) szerint az Esterházy szövegvilágát átjáró s az ironia kvázi-mindenhatóságát felülíró humor analogikus viszonyt létesít az időbeli tapasztalatok többértékűségén és összebékíthetetlen ellentétein túltekintő hittel. Vélhetően e széttartó sokféleséget összetartó minőség teremti meg Pilinszkyvel is azt a kontinuitást, amelyet ugyanakkor, a ragaszkodás jelzései mellett és ellenére, pusztán nyelvi magatartásával fenntarthatatlannak is nyilvánít. A bibliai kulcsfogalmak nem a szilárd valóságreferencia megfellebbezhetetlenségével, hanem sokkal inkább a hagyomány párbeszédre hívó kérdéseiként járják át Esterházy nyelvi univerzumát: egyik főirányuk szerint a rossz elháríthatatlan és racionálisan nem uralható megmutatkozásának értelmére kérdezik rá: az író utolsó műveibe a bizalom lehetséges cáfolataként íródik be és így válik bennük meghatározóvá a rossz vagy gonosz materiális jelenléte.

A második *Egyszerű történetben* a két nagymama, az önéletrajzi eredetű és a fiktív (az anya Auschwitzban megölt első férjének anyja) mint megkettőzött és feltétlen vonatkoztatási pont – mint az istenkérdésre adott két alapvető modernségbeli válaszlehetőség allegóriája – felel a Márk-evangélium szövegére. A személyes tanúság és az Írás egybehangzó tekintélyi instanciái között a közvetítések kaotikus voltokban mutatkoznak meg: a megértés nyelvjátékai végletesen elbonyolódnak. A regény

„grammatikai terében” a keresztény hit szerteágazó tradíciójának egyetlen eleme sem őrzi meg egyöntetű szemantikai azonosságát.

E széthangzás következményeképpen a feltámadás jelene, amely hiányzik Márk összövegéből, az átírt verzió és narratív környezetén is kívül marad. A zárómondatok épp ezért vonatkozhatnak egyidejűleg a bibliai forrásszöveg rejtélyére és az utolsó befejezett Esterházy-regény(misztérium) elliptikusságára. A rejtély feloldása éppúgy kívül esik az irodalmi szöveg hatáskörén, ahogy a hagyomány nyelvváltozatai által uralt legkülönfélébb beszédterületekben is csak a transzcendencia egységesíthetetlen kontextusokat létrehozó jelölői kaphatnak helyet. A feloldás – saját hiányával jelölt – jelene egyedül abban a történetben őrzi meg elbeszélhetőségének és elbeszélésének igényét, amelynek „nincs vége”: az olvasás- és értelmezéshagyomány folytatódó nyelvi történéseiben.

Az **Epilógus** (*Távolság és tapasztalat – A közvetlenség ambivalenciája*) Pilinszky két, egymással szorosan összefüggő költeményét (*Apokrif* és *Utószó*) felidézve mutatja be azt a poétikai folyamatot, amelyben a lírai beszéd esetleges, a jelentések homogenizálásának ellenálló mozzanatai a nyelven túli közvetlenség akarásával egyidejűleg a jelenlét nyelvi kiszolgáltatottságát, eredeti tapasztalat és fikció viszonyának bizonytalanságát, immanens és transzcendens eredet eldönthetetlenségét tanúsítják, és egyúttal a Soá közelségének emlékezeti rögzülését elviselhetetlen teherként tüntetik fel.

Az *Apokrif*ban az istenfogalom jelentései és az önmagába visszavonult, tulajdonságok nélküli Isten tekintete közti távolság az üdvtörténet kanonikus rajzolatába beíródó személyes narratíva lezáratlansága folytán mint a teológiai beszéd dekonstruktív alaptapasztalta lép be az értelmezés tartományába: mint „az ‘Isten’ és az összes többi szó jelentése közti szakadék áthidalhatatlansága” (Clayton Crockett: *Foreword* = Charles E. Winquist: *Epiphanies of Darkness. Deconstruction in Theology*). A vers beszélője az Isten(-név) és a történelem mélypontja közti viszony rekonstruálhatatlanságát tapasztalja meg. Az *Utószó* – a kései korszak versei felől olvasva – a bizonyossághiány felszámolását jelenti be. Mindazonáltal szövegközi emlékezete hűséges marad „azokhoz a szöveghelyekhez, ahol semmi sem tárul fel, ám ahol láthatóvá válik a rejtőzködés” (Maurice Blanchot: *Az irodalmi tér*).